

Вера Мутафчиева

БОМБИТЕ

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Вера Мутафчиева, *автор*
- © Антон Оруш, *редактор и коректор*
- © Николета Карайончева, *художник на корица*
- © Калина Павлова, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2019 г.

ISBN: 978-619-7496-19-2

Вера Мутафчиева

БОМБИТЕ

София
2019

Прегговор

Всяка война е тежко изпитание за здравите и калени мъже, дори когато са обучени войници. Двете страни се сражават една срещу друга, проливат своята кръв и накрая единият побеждава другия – както става във всяка битка.

Когато става дума за деца обаче, войната не е спортменско бойно състезание, а болка, ужас и кошмар. Децата са малки и беззащитни, тях никой не ги е обучавал да се бият или да се защитават срещу коварни противници. Още по-малко, когато те атакуват и налитат от синьото небе – от въздуха... Изобщо малките и беззащитни хора не трябва да участват във войната. По-често обаче става именно обратното.

Масираните бомбардировки над София, извършени от съюзената англо-американска авиация през 1943 – 1944 г., са най-голямото военно разрушение, което Втората световна война донесе на България. Убити на място, безследно изчезнали и починали вследствие на бомбардировките са над 4200 души, загиват и 22 български летци, а в столицата са разрушени повече от 12 600 жилищни и обществени постройки. Пораженията върху инфраструктурата, върху културните ценности от общонародно значение, върху живота и устоите на българската държавност нямат чет и оценяване. Но числата и статистиките изначално са безсилни да разкажат за онава, което бомбардировките оставят в съзнанието на много хиляди софийски граждани. Защото, макар София далеч да не е единственият град, поразен от англо-американските бомбардировки, при него разрушенията са многократно повече спрямо останалите.

Книгата „Бомбите“ е написана от акад. Вера Мутафчиева (1929 – 2009) – известен български историк, специалист по османистика и обществено-икономическа история на България по време на османското владичество, а също така автор на художествена литература, на есета и сценарии. Тук обаче ви поднасяме една по-различна, незаслужено забравена творба на Мутафчиева – нейните зашеметяващо автентични спомени, които са запечатали преживелиците на петнадесетгодишното момиче Вера по времето, когато от синьото небе над София падат парчетата смъртоносен метал. Това е книга, която разтърсва, която „не е за хора със слаби сърца“, както обикновено казваме, но която всеки българин трябва да прочете.

В „Бомбите“ хронологичният наниз от факти е изпъстрен с най-различни подробности, които чувствителната и наблюдателна Вера е уловила и проникновено е осмислила. Постепенното затягане на веригата около София, мрачното и неясно усещане за неизвестна, но неотменима и неумолима опасност, гибелта на столицата, голготата на евакуацията по безизвестните села и паланки, суровият и непознат тамошен живот, а накрая тежкото завръщане и възкръсването на София от пепелта... Това са събитията, които „Бомбите“ показват пред нас, но ако съдържанието на книгата се изчерпваше само с това, тя не би била нито дневник на принудителното възмъжаване, нито записки по българските страдания.

Както самата Вера Мутафчиева отбелязва в спомените си, през януари 1944 г. тя напуска София като малко момиче, а десет месеца по-късно се завръща вече възрастна. Децата на войната са тези, които порастват най-бързо и рязко, но и които плащат най-висока цена за преждевременното си създаване. Това може и да

им носи позитиви в бъдещия живот, но със сигурност причинилите го травми остават в съзнанието им завинаги и маркират тяхното битие. Изключително тънката наблюдателност, разнообразните аналогии, увлекателните мисли и разсъждения карат читателя наистина да погледне света с очите на едно петнадесетгодишно дете, уплашено повече, отколкото изобщо някога е смятало, че може. Ако „Бомбите“ се чете от човек, тепърва трупаш житейски опит, със сигурност мисловният поток на петнадесетгодишната Вера ще му посочи и как функционират основите на света, в който живеем.

Не се среща често език и начин на писане като този на Вера Мутафчиева. Колкото е изпъстрен със стари и забравени, но невероятно изразителни български думи, толкова е и близък до читателя, непосредствен, говорим. Спомените са написани не като книга, а като записан разказ на ветеран, разказващ за детските си години през войната. Благодарение на нашето прецизно издание ще имате възможност сами да оцените самобитната му стойност.

Вера Мутафчиева пише „Бомбите“ през 1983 – 1984 г. в подготовка за мащабните чествания от 40-годишния юбилей от победата във Втората световна война. Заради това книгата не е могла да избегне някои традиционни за периода неточности, като напр. названията „фашизъм“ и „комунизъм“ за двата последователни исторически периода в България. До евакуираната в затънтените села петнадесетгодишна Вера трудно са могли да стигнат и вести за подвизите на българската изстребителна авиация в епичната неравна борба с нашественика, долетял да унищожи столицата. Не липсват и тежки обвинения срещу някои нехайци, а и липсващи институции на бомбардираното Царство

България. Но прочитайки разказа, ценителите на истинските исторически свидетелства не може да не забележат, че смисълът и стойността на „Бомбите“ са далеч отвъд всичко това.

Книгата, която току-що разлистихте, е рядко и ценно свидетелство за най-страшния погром във военната история на Царство България, защото показва как обикновеният човек преживява онази история, която обикновено изследваме и рамкираме само с академични методи. В книгата ще видим как съседите в една обикновена софийска кооперация се крият от бомбите във влажно мазе, как действат във време на изпитание, как евакуират имуществото си, как оцеляват в непривичната им и враждебна среда, как слушат черни радиостанции и как успяват да възродят от опустошението своя съсипан град.

Когато затворим тази книга и излезем в централната част на столицата, със сигурност ще знаем повече за нейната история и ще гледаме града с други очи. Благодарение на „Бомбите“ вече сравнително точно ще разпознаваме кои сгради някога са били поразени. А ако е полумрак, в някой тесен двукрил прозорец може и да ни се привиди малко, до смърт изплашено детско лице, което гледа към небето и ни казва: „Длъжни сме да помним и припомним...“.

Антон Оруш

*На чистата памет
на ЯНА*

За чужденеца, който не отделя особено внимание на подробности из миналото, България е страна, невоювала през Втората световна, необгорена от пъкъла на войната. Не споделят такова мнение живите още тогавашни софиянци, загубили поне дом, ако не родственици през бомбардировките.

Когато един народ е жизнен и жизнерадостен, той се стреми да забрави понесените рани – днешният ден иска своето. Ако се връщаме към спомена за София от четирийсет и четвърта, то пак е в името на живота, застрашен от нови катаклизми, в сравнение с които десетте януари и последвалите го премеждия биха звучали като люлчина песен.

Длъжни сме да помним и да припомним.

Тази книга не е документ за бомбардировките над София от 1943 – 1944 година – по въпроса съществуват надеждни свидетелства, говорещи с езика на точността; тази книга трябва да разкаже как едно от децата на единствения ни тогава голям град е преживяло бомбите, бягството, завръщането си и възраждането на София. Някои свидетели на същото ще оспорят разказа ми, други ще го намерят просто неверен. Така се и изгражда летопис – чрез засичане на нееднакви, на противоположни дори свидетелства. Нами всяко око вижда различно.

В тази книга ще срещнете тук и там текст в скоби. Стремях се чрез тях да огранича своите по-сетнешни разсъждения, късните си изводи от онова, което съм преживяла, което съм си мислила тогава. Искане ми се да вярвам, едва ли с основание, че ще смогна да възкреся отношението си към събития, дето бяха за мене непонятни или полупонятни. Моя цел беше правдивостта, а не правдоподобността, която всеки професионалист в писането би постигнал. Мое намерение – да отдам гъщерна

благодарност на града, който ме роди, отгледа и възпита през най-непосилните за него години.

Сега София принадлежи на всекиго българина, тоест тя е ничия. Докато села, градчета и градове на България имат свои вдъхновени певци, че и дисертанти, изследвали в тънкост тяхното минало или сегашно, София не е ни възпята, ни летописана. А за немного наши съвременници тя е повече от столица – бащиния, роден град, съдба.

БОМБИТЕ

Рядко някой ги споменава. Дали затуй, че човек по импулс бяга от лоши спомени (а в разрухата на града ни имаше нещо чак унизително), или пък по причини количествени: малцина са ония, преживели бомбардировките над София. Тогава тя броеше под двеста хиляди, днес – над милион отгоре. Поне половината от тогавашните ѝ жители измряха, едва другата половина биха си спомнили за въздушната война на две велики сили срещу София. Навярно три четвърти от тези софиянци по него време са били маловръстни, полуосъзнати. Не след дълго не ще се намери жив свидетел на драмата на нашия град. А беше драма, разиграла се не само в полите на Витоша; тя особено убедително доказа нещо, което сме свикнали да доказваме чрез примери по-достойни, по-красиви. Но за това – към края.

Наскоро – посред равен работен ден – по обед чух сирените. Те виеха задъхано, като предупреждение за Страшния съд и виха до пълна отмала, до онова УУУ-ууу..., което някога отбелязваше, че срокът на предупреждението е изтекъл и ще бъде заместен със самото действие. Съпроводени от учестяващо се сърцебиене (получавам го безотказно до днес при сиренен вой), те млъкнаха мрачно. Погледнах календара – десети януари.

Не бяха нищели никакви сирени, разбира се. Слухова измама. Но нали не съм знаела, че е десети януари?

Може би викаха убитите, може би дълго спалата ми гузност. А най-вероятно невидимото сърце на града зовеше броени свидетели да поменат гибелта, от която така отдавна бе възкръснал. Та нека, както жената на

Лот, напускаща горящия Содом, се обърна назад, макар и не за сбогом.

Войната, която правителството обяви на Англия и Щатите, то нарече символична, без да ги пита дали така ще я възприемат и те. Правителството намигаше зад гърба на Райха: няма да вземете насериозно приказките ни, я! Оказа се обаче, че великите сили от шега не отбирали.

Белези за това дълго липсваха, поради което душата на софиянеца се отпусна: символичното си е символично! Имаше защо да се стяга тази душа – Втората световна война бе донесла пренеприятни нововъведения. Нечувано дотогава – тя воюваше срещу човека без униформа и оръжие: постали женици, наплашени деца и преди време състарени от окопните си мъки през Първата световна война мъже, които сега с носталгия говореха за нея, за сетната война по правилата. Почти де.

Понеже всред всички български селища само столицата би си струвала бомбите, и то не съвсем, столицани бяха се измъчвали от колебливи страхове: ами ако си изпатим? Но патенето се отложи безсрочно, всекидневие то се влачеше – все по-гладно и изнемошяло, по-отвратено от себе си. Назряваха събития, личеше си по всичко:

– по внезапното затишие, настъпило след френетичните възхвали, с които официална България бе приветствала победите на съюзниците си – такива победи вече нямаше, хитлеристите скъсяваха своите фронтове, а това много напомняше затягането на примка и трябваше да бъдеш не малолетен, ами малоумен, за да не забележиш, че Червената армия необратимо напредва, от което се възползваха, без да бързат, онези сили, дето им обявихме война;

– по нередките престрелки посред бял ден или в черна нощ, когато затишието биваше взривено от нечий запъхтян бяг, след него стръвен тропот от подковани чизми, след него безразборна стрелба и пак мълчание, в което отбягваш поглед към прозореца, защото навън се е случило насилие, ужасяващо по своята тъпа несправедливост;

– по това, че гъмжилото немци във или без униформа из улиците на града – толкова подобно на окупация, понеже между нашествениците и софийския народ не бе имало ни диалог, ни друг допир, ами двустранно отчуждение, в което тези две неравноправни присъствия се разминаваха като в сън и със затаена взаимна непоносимост – та немското гъмжило рязко проредя. Райхът бе обрал и последния си тиловак, лишавайки своите български поставеници от всякаква сигурност пред гнева и мъстта, които набъбваха зримо и чуто;

– по растящото ликуване на забранените станции, слушани от цяла София. Техните съобщения – вече всеобщо признати за достоверни, за разлика от смутените лъжи на официалното радио – биваха препредавани от уста на уста, биваха очаквани, тълкувани като предзнаменование за близкия край на един ред, неспособен да пусне корен в българска почва.

Изпод слабосилието на лишениите покълваше нетърпеливост: по-скоро, по-скоро! Те усещаха – усещаха дори децата – че нещо си трябва да стане, за да обърне страницата, изписана мътно и смътно, както бива с всяка неистина, за да светне с примамлива незнайност един бял лист, върху който ще пише бъдещето.

Толкоз долавяха недораслите, не бидейки още хора.

С ненужна скорост иде предимно злото. То дори долетя. Успоредно с един от безчетните вече скъдни

обеди на софиянци, който се състоеше от прозрачна филийка клисав хляб и супа от нищо – коренчета без олио. Те, софиянци, тъкмо дъвчеха в съсредоточено мълчание (така храната била използвана пълно), когато чуха сирените.

Със сирените бяхме навикнали като с разсеяно „Добър ден!“ между съквартилци; мине, не мине – обаждана се. Чуждата сила, с която бяхме в неистинска война, прелиташе над дрипава България, за да стовари гръм и поразия над петролните полета край Плоещ. А Плоещ – далеко. Та постният обяд продължи в полезно за стомаха мълчание.

Не помня дали някого у дома бе обезпокоил смъдливи-ят гъдел от множество приближаващи самолети, които тогава се викаха аероплани. (Нека ви съобщя, галени деца на последното мирно полустолетие, че човек долавя прииждането на въздушна опасност не толкова със слуха, колкото с кожата си – като гъдел, вече се каза.) Аеропланите отиваха към Плоещ, как иначе? Докато супата от нищо ненадейно се люшна в чиниите ни, преди – госта преди – да отекне първото „траххх...“ И още, и пак. Безобразие!

Точно това си помислих, не познавайки същината на предстоящото; засега то беше безобразие. А навън из стълбището сякаш се гонеше със себе си стоного – ситни припрени стъпки. Присъединихме се към опашката му. Отвъд прозореца сивееше късноесенно небе. Чисто.

Преживяването бе първо по рода си, то клонеше към любопитно. Възрастните от голямата къща, дето невинаги бяха забелязвали детския ни поздрав, отминавайки с вирнат нос почти метър над главата ни, се оказаха внезапно други. Смълчани, омърлушени, с порасли от вслушване уши под мръсната полусветлина от слаба крушка, те зиморливо потръпваха в очакване на

недобро. Противовъздушната охрана, която няхаме за повече от пового за вицове, бе оповестила задължителни мерки: чували пясък пред прозорците на всяко мазе, вътре пък съдове с вода, скамейки, кирки и лопати. Другаде въздушната война вече е притежавала осезаем лик; тя беше изработила свои правила, следвани безусловно. Но българинът има много против задължителните мерки – те го размиват, ако не са го ядосали.

В мазето прочее се намираха две-три разкривени пейки, дето не издържат човешка тежест – с тях домоуправителят беше се отчел пред противовъздушниците. Тъй че населението на големия дом стърчеше право, опряно ò неизмазания зиг. Вонеше на забравени стари вещи, на кюмюрен прах и паяжини. (Не зная дали паяжините действително вонят, но с тях свързвам определена миризма.)

Навън не беше чак толкоз неспокойно. Редки, твърде галечни трясъци, които все още не свързвахме с бомбена експлозия, понеже ни беше неизвестен гласът ѝ. Ядовит сух пукот на противосамолетни оръдия – той звучеше май че по-страшно от взривовете, глухи, сънливи някак. Сетне се възцари – именно възцари се с тържественост – тишина. Тук-там по някой из възрастите отдъхна чуто. Размениха се думи, заглушени от сигнала „отбой“ – равнобръмчащ стон, сякаш изнурени след тревогата сирени се стремяха към покой.

Вече не с припрени стъпки на стоного, а провлачено се заузъмкваша из зимника хората. Тяхното поведение и полушепот навяваха предчувствия. Войната, за която всички бяха слухтели, разговаряли, тълкували цели пет години; войната, която тук бе присъствала в затъмнението, черните станции, блокадите, престрелките и мъчно стаявания страх пред всеки следващ ден – тя току-що бе похлопала на вратите им. Никой не би ре-

къл, че е изненадан. Случваше се онова, което би трябвало и не можеше да не се случи.

Неговата поява предугажахме и през месеците, когато всякак се надявахме то да ни отmine. На първо място – градът потъна в непрогледен мрак след залез.

(Има нещо злобещо в насилени мрак, където уязвимото изобретение на човечеството – един град – се смълчава, за да укрие съществуването си. Сякаш хората, прокълнали някой свой предец, комуто хрумнало да зареже охолния си селски двор и уютната овчарска кошара всред планините, чрез затъмнението търсят да си възвърнат загубената безметежност. „Нас ни няма“ – искат да кажат те. И с това признават позорния си страх, разкаянието, че са се скупчили непредвидливо – като сгодна мишена за всевъзможно разбойничество.

А като помислиш: човек е изнамерил града с оглед да се опази – поради по-голяма численост – от разбойници. Но през ония времена, нали, злосторникът се е движел по земята, не е хвърчал. Кой ще допусне през ония времена, че до ден злодеят ще изнамери най-просто ранното място на градовете – небето над тях? Тъкмо тогава голямата численост и сбитите нагъсто живелища вместо предимство, стават опасност за гражданина: както и да гръмнеш върху града, все ще улчиш няколко десетки негови жители. Не само мирни, но и досущ беззащитни. Ето таква развитие никой не е предвидил, когато се е примъквал зад гордите стени на средновековния град под закрилата на неговите стройни кули и когато се е зачислявал в градската стража – още един въоръжен защитник на мирния труд...

Споменатото е дълбока история. Сетните ѝ отблясъци бяха гозаличени през Втората война. През ония немного години най-жестоко, безнаказано жестоко изстрадаха градовете на Европа – съзидани с

гола ръка каменни, тухлени, чугунени чудеса, надмениян връх на трайната наглед европейска цивилизация. Достатъчни бяха едва шест години – мизерен исторически срок – за да се озъби на тяхно място надупчен череп; озъбиха се в опушени развалини градовете ѝ, нейното велико постижение.)

Нека не избързваме, що се отнася до грамата на София. Както бе речено, тя се загаде, въплътена в някаква предпазливост, която намирахме излишна и почти смехотворна.

На населението загължително бе разпродадена черна хартия, непронускаща ни лъч. Никой не бе срещал толкова противна чернота в хартията, която всеки си представя най-вече бяла: „бял като лист“. По указание на противовъздушната защита чернотията облепи всеки прозорец. Тя донякъде се прибираше – чрез навиване на летва – през деня, но напомняше за себе си, намалявайки светлината във всеки дом. А понеже топлината бе прогонена оттам още по-рано (нали липсваше гориво), тези две почти отсъствия – на топлинното и на светлото – потискаха, натрапливо изтъкваха, че животът не е предишният, ами върви от лишаване към лишаване.

Върху стъклата непременно трябваше да бъде залепен с брашнена каша – а откъде брашно? – диагонален кръст от хартиени ленти. Безчет бели кръстове белязаха града, преди той да бе дал и една жертва. Злокобно се навираха в очи кръстовете, ако вървиш покрай тях по тротоара; злокобен изглеждаше светът, погледнат отвътре, защото неминуемо го зачертаваше, разсичаше го на четири бял кръст.

Народът отбягваше да бъде навън изобщо, нищо не го теглеше към онова лесно улично общуване, към безцелното, но изпълнено с нехайна радост шляене покрай домовете, дворчета и витрини – до войната този град

с предимно скромни къщи беше живял по предпочитание из улиците и пазарчетата си. Сега това бе минало, замрежено от носталгия – отвъд тънката ѝ мрежа се провиждаха слънчеви булеварди, гергьовденски панаири, хора от слугинчета и войници, количкари зарзаватчи или млекари с двуколки и рошави кончета, будки за сладолед. Но най-вече: заг онази уж тънка, а всъщност непроницаема заради необратимостта на всичко веднъж отминало мрежица – там всичко се виждаше шумно, ярко и горещо...

Сега народът немееше, защото една непредпазливо изтървана дума носеше опасност; народът бягаше заг затъмнените и с бели кръстове прозорци – нали нямаше надеждна греха за навън, пък и обувките му бяха прогънени. А вътре бе студено, полутъмно. И отрязано от външния свят чрез черна хартия.

Градът заприлича на обширен затвор, където всеки седеше в ледовитата си килия и очакваше да бъде изпълнена присъдата му. Така София се разпадна като град, преди да падне и един камък от сградите ѝ.

Сякаш студена сянка тежеше и върху нашите родители, запомнили уврежданията от предходни войни – белези от тия рани те бяха носили в безропотно мълчание, за да не тегне предрожден чер спомен над дните на децата им, пръкнали се в мир, поотраснали мирно. За възрастните бе ясно що е война и какви ще бъдат сетнините от нея – страната ни беше ги губила нееднократно. Всички родители като по даден знак се затвориха в себе си, задоволявайки се вече не с възпитание и образование на малките, а изключително със заповеди по безопасността. Ставаше сериозно. В такава сериозност децата не вникваха.

По-мразовито, по-гладно, по-тъмно – за подрастващите това не означаваше бог знае що, понеже покрай

тях отминаваше все още най-злото: отговорности. (Да бъдеш дете по онова време беше нещо като военна служба – не привилегия, а ограничения в името на бъдещо добруване. Въпрос на възпитание, а него си човекът можеше да обсъжда след пълнолетие, не по-рано. Туй имаше прекрасни страни: например, че не си отговорен, ако изпълняваш всяка заповед, или пък ако ѝ се изплъзнеш незабелязано. При забелязване биеха.)

Тъй децата живееха почти както преди, понесени от жизнерадостта си. За тях бе немалко, че и учителите им станаха някак разсеяни. Също затворени в себе си, те не придиряха твърде, забравяйки гребнавата си възискателност. Кресяха без убеждение, налагаха наказания, за чието изпълнение не следяха – пуснаха му края, с една гума. А какво по-чудесно от това?

Най-чудесното все пак започваше след училище: пълно затъмнение из пътя към дома. Някъде ни очакваше светла стая, с три до пет градуса по-топла от късноесенната вечер навън, чакаше ни тя като спомен от миналото. Там имаше родители, които болееха и отговаряха за нас. А из пътя!...

Всичко бе ново из тия улици, родно-познати, обживявани недея по недея. Сякаш движение през град на мъртви или поне през чумав град – плътна тишина, никакъв лъч. Битието се тулеше зад черни хартиени покривала, то дори не нашепваше „Няма ме!“. То безмълвно отсъстваше. Никой не те надзирава със строго око, никой не ти запретява, не те поучава. Свобода в мрака...

Пряко нея невръстните никак не бързаха да се добрат до осветената постоплена стая. Градът, доскоро притежание и поле за дела на разни наставници, бе изчезнал. Заместваше го неведомо мъртвило, което се боеше от себе си, та не издаваше ни дъх, ни лъх. Върху индигото на ясна есенна вечер или върху бялата ѝ

мъгла се изрязваха съвсем непознати на вид стрехи, калкани, комини. Враждебна луна хвърляше редки отблясъци в осквернените от кръстове стъкла, чертаеше върху паважа неподвижни сенки на голи дървета и ажурни огради.

Никоя приказка, слушана в ранно детство, не беше издавала тъй гъст аромат на магия, какъвто съдържаша ония вечери на четирийсет и трета.

Магията, че си сама, сама в един зарязан от живота град.

Разтеглях до допустима граница своето завръщане гòма. Не помня някога да съм изпитвала боязън пред града – жив, с неизчислимите си мръсни засади, или мъртъв, какъвто бе тогава. Детето на града притежава будни инстинкти, въвлечено от първите си крачки в рискована борба не с милостивата природа, а с опитни – за разлика от него – себеподобни.

И така, като утължавах умишлено своето блуждаене из мрака, привличаше ме всичко необичайно в контурите на града. Градината с най-старите в София дървета – на които бях раздала имена човешки, непосветена в дървесните видове – сега бе глухоняма като праисторически лес, а паметникът посред нея напомняше първобитен храм. Вървях през забранените тревни площи, тулех се като кроманьонец в сянката на тромави стволоче. Кого дебнех, какво?

Исках да доближа ония пресни окопи, които отскоро бяха разрушили безметежната цялост на най-старата в града градина. Разстройваше ме посегателството над гъстата ѝ мека трева, където скришом от едноръкия пазач бяхме гонили топката си; болеше ме като натъртено от това, че в гладкия ѝ гръб бяха се връзали грозни дупки – гълци, в зигзаг, с натрупана край тях груба пръст. Глупаво беше да допуснеш, че такъв

окоп – метър дълбок и половин метър широк – ще спаси живота на множеството от квартала, на няколко хиляди човека. Защо тогаз някой най-нагло бе съспал малката полянка на нашето детство? Жалка, притиснатата между паваж и тротоари, забранена за стъпките ни, тя все пак бе достъпна за очите – така кротко зелена, пропъстрена от парички и жълтурчета, които тайно късахме и пъхахме в джоба на престилката, за да ги съживим вкъщи.

Не съществуваше вече този скъпернически залък природа. Грозният зигзаг на войната бе я прегазил. Всеопрощаващо се скланяха над окопите вейки на кестени, трепетлика и стари брези, но уродството си личеше и кървеше – буците пръст изпусаха гадна луга.

Застоявах се край окопа, за мене – гавра с прастарата цялост на нещата. Не е моя вина, че за нас природното единство се заключаваше в четири четириъгълни тревни площи на градината Докторски паметник; кой ще свидетелства, че те не са ми били по-скъпи, отколкото Стара планина – на Панайот Хитов? А войната, която още не бях срещала, ми ги отне.

После все по-бавно и с наслада от стремежа към познание преброждах околните улици. Там се разполагаха не в кошер за петдесет семейства, ами нашироко и достолепно богатите домове на тогова и оногова: огради от ковано желязо, неприсъпни зидове, а заг тях – дворове според вкуса на собственика. Беше време, недавнашно време, когато над тия дворове струеше светлина из всички прозорци, напиреха гласове и музика, сновяха колосани слугини. Тежките порти бяха всякога заключени за околните, отвъд тях протичаше дявол знае що, но привлекателно и тайнствено. Малко по-късно то стана явно: там бяха продавали на едро, на едро бяха и купували. Но откъм пътя нищо се

не виждаше; очевидно бе само, че има хора, дето поминават не като нас.

През ония вечери въпросните домове – стаени в дъното на двора – не изглеждаха насила затъмнени, те наистина мъртвееха. Трябваше да бъдеш по-отраснал, за да се досетиш, че техните притежатели отрано са били осведомени що може да се случи с града ни. По-първите хора совреме бяха прибрали всичко най-скъпо и бяха изчезнали към извънградските си къщи, не по-малко охолни от градските. Богатството, види се, прави човека бдящ, предвидлив. Имайки какво да губи, той извършва необходимото, за да не го загуби. Пък неимущите, стъпили яко върху якия принцип „Колкото по-зле, толкова по-добре!“, си стоят на място и злорадо изчакват събитията.

Вярно е, че все още никой от мирния народ не бягаше. Вечер градът се потапяше в тъма, непрогледна като мастило, чернееха криволичещите окопи, пред мазетата на важни учреждения растяха камари от чували с пясък, върху най-високите покриви щръкнаха противовъздушни картечни гнезда. Някъде нещо се знаеше – знаело се е, че приближава гибел. Но знаещите не наредиха поне децата да напуснат града.

Първите бомби над София не я стреснаха твърде, те ни приличаха на гламаво безцелен налет. Няколко десетки едва, врагът беше ги посял над най-малозначещите части на града – из калните предградия с едностранни съборетини, там нищетата не бе по-милослива от смъртта. Дали мерникът му бе търсил софийската сточна гара, обект от стратегическо значение? Но и в такъв случай врагът проявяваше присъщата му некадърност, защото всекому бе известно, че онази сточна гара не е стратегическа, пък и – ако нея бе взел под прицел – той не я уцели.

Май няма нищо по-човешко у човека от страстното му желание сам да лъже себе си. Тъй, докато ония улички с едностайни съборетини и с приживе утрепани от недоимък жители станаха по-кални поради няколко десетки бомбени ями, станаха и по-унили подир няколко десетки ненавременни погребения, градът въздъхна облекчено и се посвети на всекидневието си. Случила се беше дребна грешка; нали воювахме символично... Нещата потекоха обичайно до следващия неделен ден.

Не е мъчно да отгатнеш защо терористичните въздушни нападения над София – така гласеше официалният израз – по правило бяха осъществявани в неделя. Вероятно и тази им особеност се дължеше на намерението терор: да изненадаш злобно човека, когато се е поотпуснал празнично, радвайки се на скъпоценно, макар относително спокойствие. Отгатваш защо тези нападения по правило съвпадаха с обяда: и тук казва гумата си терорът – да сепнеш всяко семейство посред скъдните му хапки. Тъй нам напомняха няколко недели поред, че нямаме право на седмична почивка, нито пък на несмутен обяд. Все още читаби, домовете сякаш рухнаха и отвътре – лишиха се от жалкия си празник, от семейната трапеза.

Удивителна е скоростта на навика. За четири-пет бомбардирани неделни обяда градът привикна с нов начин на живот: през седмицата работиш, неделя седиш в мазето, а навън трещи, после оттрещява. Измъкваш се, досърбваш супата от нищо, която има предимството, че не лоясва.

Отсетне разсъдихме, дето стилът на първите нападения над София бе притежавал и друга черта на терора: вяли, разсеяни, нерезултатни и почти безкръвни, тия кратки набези като че ли искаха да ни убедят колко неопасни са те за гражданина и да ни приспят в без-

грижие. Почти никои не напусна столицата до края на 1943 – нямаше и защо.

Въпреки това противовъздушниците се писаха по-взискателни. Леки глоби засегнаха броени немарливци (вредители?), които негодтам грижливо затъмняваха прозорците си или бяха изтървали тясно снопче домашна светлина, отваряйки пътните врати. Из зимниците се появиха забравени мебели, кофа престояла вода, износена лопата... Гражданството симулираше повишено внимание спрямо опасността, която в неделя по пладне разпичаваше петдесетина бомбички над софийските предградия, без видимо предначертание.

Неизвестно е какво са си мислили по въпроса възрастните, но за децата настъпиха приказни забавления. Едно е непрестанно да четеш и слушаш за войната, а различно е да я изживяваш лично. През междучасие в училищния двор, из детските сборища всяко хлапе описваше от свой ъгъл случката през последния неделен обед; децата се надпреварваха да внасят свежи подробности в разказа, да изтъкнат небрежната си смелост по време на налета.

„Животът ми е мой и ще правя с него каквото по-искам!“ – заявих на третата неделя, щом майка ми ме повлече към мазето; дивно се издигах в собствените си очи с такива изявления. В отговор обаче бях изтуквана силно към стълбицето, където тропкаше кооперативното стоногло.

Запирях упорито на всяка площадка. Последната наредба беше: при тревога всички прозорци да бъдат отворени, за да не ги разбиела въздушната вълна. През тия широки пролуки към софийското мътно небе търсех да зърна образа на врага мръсник. А той се не показваше, предвещавайки за появата си само с далечен неразчленен тътен. Затуй пък противовъздушните

оръдия пукаха най-сватбарски към пустата още сцена на действието, изпъстряйки я с кръгли бели облачета. Според единодушното мнение шрапнелните отломки били къде по-опасни за населението от самите бомби. Вече бе споменато, че през ония недели на късната есен и ранната зима бяхме се почувствали фамилиарни с бомбите.

Напъхани в мазата – сега тя бе по-обитаема отпреди, защото ежеседмично я обитавахме – гражданите влизаха в разговор, за да скъсят тежкото иначе очакване и да се разтушват изобщо. Тук-там по някой бе взел със себе си малко куфарче. Предполагаше се – пари, документи, скъпоценности. Или грешки за детето, скатани във вързоп. Или бутилка с вода. Подземята на града започваха да си изработват бит, привички, ред.

Беше дори забавно да разглеждаш отблизо хората, с които иначе си се разминавал на „добър ден“. Забавно бе да слушаш съжденията им, да си съставяш портретите им и да ги съпоставяш със смътните слухове, дето се носеха от етаж към етаж – слухове кой кой бил, как живеел с жена си, дали не е скрито богат и на коя от воюващите страни бил съчувствал.

За първи път например смогвах да лицезра нашия хазяин, с когото живеехме врата до врата. Непроницаемо семейство под ключ, то издаваше съществуването си единствено чрез нередки скандали, които се дочуваха през стената. Семейството седеше настрана от другите в зимника, издигнато нависоко от своето собственическо самочувствие. То май че снемаше най-много имане, сравнено с останалите обитатели от входа.

Загадката на този вход беше жена на средна възраст със следи от изхабена красота. Към нея принадлежаха две разноположни девойки: прозрачноруса и смолисто-

черна. Дъщерите ѝ. Понякога пред тяхната врата бях застигала немлаг представителен мъж с надменен вид. Говореха немски, от български не откъсваха ни дума. Те слизаха в подземието, облечени в скъпи кожи и носейки не просто куфарчета, чието съдържание по-дозирахме като значително, ами най-открително футляри за бижу. Изискани жени, които никога не се опитваха да установят връзки с когото и да било – те не ни забелязваха, Чернокосата белолика красавица мълчеше потиснато, не само сериозна, но и печална. Отпосле стана ясно, че майка им беше се озовала край Докторския паметник, бягайки от Германия. И понеже била майка на дъщери от два брака: с евреин и с немец. Другояче казано, отървала чрез продажба на скъпоценности своето кръвосмесено дете. А представителният мъж, чиято битност си остана тайна, бил покровителят на трите бежанки. Тайна си остана с коя от трите бе имал любов.

Натамък подземната картина преставаше да интригува. Чиновници и учители, лекар. Младата жена на стария доктор бе хубава като икона, въпреки напредналата бременност. Тя потръпваше при всеки изстрел и взрив, отправяйки безпомощни очи от несъществуващо в природата тъмносиньо към мъжа си – дълго живял и много видял специалист по бяса.

Останалите в убежището вардеха децата си както квачки пилци, притискаха ги ò поли или криеха главите им под мишниците си, привеждаха се цели, за да защитят дребосътка от възможен порой хоросанов прах и ситни стъкла – по-лошо никой не допускахе, но все пак...

Ах, какви чудеса от храброст извършвах напук на майка си! (Нали бях по-егра от дребосътка.) Смогвах да се изсуля до вратата към двора, да я откряна. В противен случай щях навярно да се подпаля от любопитство:

та трябваше най-после да науча що за птици летяха над града ми и като как връхлиташе заплахата, гето ни натика подземи!

Е, научавах по нещо. Безцветното небе бе нашарено от тъмни кръстове, които лениво се местеха от запад към изток. От тях, подобно на снасящи копринени буби, се отделяха ситни точки, които бързо растяха. Следваше вече познатият грохот, но далечен, кух. Можех да лепна до края на представлението ò дворската врата, но усецах върху тила си удар, къде по-могъщ от взривните вълни. И пак – в скривалището.

Всъщност там ми се струваше госта по-страшно, отколкото навън. На двора сякаш да съм наясно кога иде смъртта и колко много пъти ме е отминала. Слепи, сковани, хората в убежище стократно понасят несбъдналата се своя кончина. През ония подземни часове си виках, че околите в обществената градина биха били желано място при нападение: умираш или оживяваш, без междинни положения. Докато зимникът бе именно място междинно – полузгроб, смърдящ на боклукчийски кофи и плесенявали парцали. Там човек се чувстваше обиден, след като оживееше до отбой, а и със сигурност би умрял в диви мъки, затиснат под бетонна грамада, задушен или удавен от прекъснатия канал.

Това за видовете смърт под бомби, за предсмъртните страдания и за възможната загуба на близки взе да навлиза в съзнанието ни, доскоро търсило опора в оптимизма. Дотогава наистина не бяха улучвани многоетажни солидни сгради, нито пък противникът бе хвърлил бомба, по-скъпа от петдесет кила прост взрив. Цивилната охрана ни уверяваше, че три плочи бетон възспирват и най-зверската бомба, а изходът изпод срутена сграда като нищо бива осигурен чрез гружни усилия на живо угробените. Изобщо утешителни

приказки не липсваха. Изобщо гържахме да им вярваме. Какво ли друго изобщо остава на човешкото мекотело, замеряно от висините с многоостър метал, ако не да си съчинява обнадеждаващи лъжи и да им вярва?

Сънят ни ставаше все по-плитък. Въведено бе спането с грехи и в обувки. То бе половин беда: при оня мраз гòма, оказа се полезно да си легнеш с всичко, с което разполагаш. Че чувстваш и повече надежда в излиза из предстоящата нощ – за миг ще стигнеш до мазата, където е не по-ледовито, отколкото в леглото ти.

Това движение – от кревата без чаршафи до подземието и обратно – извървяхме трийсетина пъти гене или в просъница нощя през късната есен и ранната зима на четирийсет и трета. Ялови нощни тревоги, неубедителни нападения всяка неделя. Прокрадваха се приказки, че нямало да бъде лошо, ако отървем с това Втората световна. Работеха трамваите, учрежденията, училищата, университетът. Противовъздушната артилерия пукаше гръзко, вдигаха се на бой деветте (или единайсет бяха?) Месершмита, които великият съюзник беше ни продал бракувани, за да се учим и ние как да хвърчим. Пък те дори стреляха – чувахме при бомбардировка бодрото тракане на боргови картечници. Усещахме се чак защитени.

(Срамно, че едва сега си задавам въпроса: какво ли си е мислила, какво ли е вълнувало майка ми – тоест хилядите майки в София – през онези месеца на полуопасност, но и на растяща заплаха? Току-що овдовяла, мама бе обхваната от вцепенението на съществуване, живяло под закрила и със закриляни от другият деца, върху което внезапно се е стоварила неизпитвана дотогава отговорност. Според нея – това се четеше в още по-детски недоумяващите ѝ очи, в пълното отсъствие на усмивка, в неочакваните сиви кичури сред бакърената ѝ коса,

в безпосочните ѝ движения – всичко наоколо бе чист ужас и можеше да стане само по-ужасно.

Долавяхме нощем, пробуждайки се – спяхме, покрити общо, за да спасрим телесна топлина – как мама се тренчи в мрака и остри уши като кошута с чувството, че целият озверял свят се е сговорил да затрие нейните деца. Със същото чувство – редно е да предположим – са бродували хиляди самотни или усамотени поради войната майки през същите онези зимни нощи.

Как скоростно се развива човечеството през последните десетилетия – прекратък исторически срок! Ние бяхме първото поколение деца, застрашени от въздушен терор – допреди нас всички войни в Европа бяха щадили поне недораслите. Днес въздушният терор – успоредно избиване на войници, на жени и пеленачета – се подразбира най-редовно. Той не чува никого; бъдещата война ще трябва наред. Но какво ли са премисляли майките на онова първо котило деца – предстоящи бомбени жертви? Тяжното неподготвено съзнание е било дължно да осмисли ужаса: как ще надживееш насилствено избитите си пилци!

Горки, прекалено късно разбрани наши майки!.. Вам благата естествена смърт спести по-нататъшни страхове, които не са ни спестени. И все пак битието се отнесе неравно спрямо вас и нас. Всред нашата боязън пред Третата война блещука утешение: този път ще мрем вкупом, няма да има вече майки с избити синове и дъщери, нито кърмачета с убита майка.

Какво нещо е напредъкът в средствата за масово унищожение!

Колкото и неправдоподобно да е, през нощите, за които говорим, децата си спяха. Детската себичност наподобява копrienен пашкул, непостижимо природно съвършенство. Преградата между дете и битие е

родителят – няма крепостна стена със същата надеждност. Щом твоята майка бди (пък нищо, че била най-безпомощно объркана), сънят ти е по-сладък от рахат локум. Насън не усещаш ни глад, ни студ, ни страх, ами кротка сигурност. Ех, къде го онзи безметежен сън през нощите, когато другаде някои са решавали как да бъде извършено всъщност *истинското* терористично въздушно нападение над твоя град!

Дали онези все пак вярваха в Бога? Те изчакаха да заглъхнат коледните камбани – първи, втори, трети ден на Рождество. Градът не празнуваше, както що е било. Из Българско празник, протекъл без ядене и пиене, не е тържество, дори не панихида. Но не придиряхме, защото Нова година протече без въздушна тревога; трите коледни дни – също без. „И те знаят Господ...“ – утешаваха се софиянци. Не смееха да изговорят упование то си, че може би най-лошото се е свършило, пък нищо, дето гладуват.

Седми, осми, девети – петък, събота, неделя* – по принуда постни вечери и обеда, през които се прокрадваше надежда. Край на тревогите и на тъпото клечане из мазите...

В понеделник работна София поде работата си при повишен оптимизъм, защото нали – край!

В понеделник по плагне се обадиха сирените.

Тогава те още не предизвикваха у нас засилваща се тахикардия, както бива от десети януари насам. Обитателите на подземието бяха се сживели, вживяха се в отскорошния си навик. Вече не стреснато стоного, а овладени стъпки слизаха надолу и надолу. Тревога, далечни взривове, по-близък пукот от шрапнели, отбой – знаем ние. Заслужаваше ли си изобщо заради толкоз само да се навреш в злобоние и полумрак?

*7, 8 и 9 януари по нов стил – бел. авт.